

بررسی محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام

دکتر محمد رضا یوسفزاده* موسی آداک**

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام انجام شد. روش پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی و تحلیل محتوای مقوله‌ای است. جامعه پژوهش در بخش تحلیل محتوا کلیه کتاب‌های دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در سال تحصیلی ۹۷-۹۶ است که به شیوه سرشماری تمامی محتوای آن‌ها با استفاده از فهرست واریسی (فرم تحلیل محتوا) که با توجه به مبنای نظری تربیت اقتصادی و نظریات مرتبط تدوین و مورد تأیید صاحب نظران قرار گرفته بود، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. واحد تحلیل جمله، تصویر و مضمون بود. داده‌های حاصل با استفاده از فراوانی و درصد مورد تحلیل قرار گرفت. در بخش پیمایشی جامعه آماری معلمان دوره دوم ابتدایی دو ناحیه شهر همدان بوده که براساس روش نمونه‌گیری طبقه‌ای و خوشه‌ای تعداد ۲۴۸ نفر از آن‌ها به عنوان نمونه انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه محقق ساخته بود که روایی آن به روش CVR محاسبه و مورد تأیید قرار گرفت و پایایی آن به روش آلفای کرونباخ ۰/۸۷ محاسبه شد. برای تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از پیمایش، از شاخص‌های آمار توصیفی و آزمون تی تک نمونه‌ای استفاده شد. نتایج به‌طور کلی بیانگر آن بود که در مجموع در محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) توجه اندکی به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی صورت گرفته است. بیشترین میزان توجه به مؤلفه‌ها مربوط به کتاب مطالعات اجتماعی و کمترین میزان آن مربوط به کتاب تفکر و پژوهش پایه ششم است. همچنین براساس دیدگاه معلمان در کتب درسی هر سه پایه کمتر از حد متوسط به تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام توجه شده است.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، دوره دوم ابتدایی، تربیت اقتصادی، دیدگاه اسلامی

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۰۵ □ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۰۸

* دانشیار برنامهریزی درسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ایران.....nimrooz@basu.ac.ir
** نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.....
musa_adak65@yahoo.com

آموزش اقتصاد در دوره ابتدایی نخستین بار در قرن نوزدهم در انگلستان آغاز شد (هندرسون^۱، ۲۰۰۴). چند سال بعد، در آمریکا شورای مشترک تربیت اقتصادی تأسیس شد و با آغاز به کار خود، ایده آموزش اقتصاد در سطح ابتدایی را ترویج کرد، اما تلاش‌های خود را در درجه اول به سطح مدارس متوسطه محدود کرد. اگر چه این تلاش‌های اولیه جزئی بود، اما بی‌ثمر نبودند؛ زیرا جایی را برای آموزش اقتصاد در دوره ابتدایی باز کردند. مبانی آموزش اقتصاد در مقاطع ابتدایی در اوایل دهه ۱۹۶۰ بنا نهاده و در سال ۱۹۶۱، کمیته توسعه اقتصادی، گزارش «تربیت اقتصادی در مدارس»^۲ را منتشر کرد. این گزارش حاکی از آن بود که فرصت‌های بسیاری در سطح ابتدایی برای دانش‌آموزان وجود دارد که آن‌ها را قادر به روشن‌سازی اندیشه‌های اقتصادی و نیز مرتبط ساختن آن‌ها به زندگی روزمره خود، به ویژه در دروس مطالعات اجتماعی می‌سازد. سنش^۳ (۱۹۶۳) پیشگام رشد و توسعه مواد برنامه درسی^۴ برای آموزش اقتصاد در سطح ابتدایی شد. تقریباً در همان زمان، دانشگاه شیکاگو نیز با راه‌اندازی «پروژه اقتصاد مدارس ابتدایی»^۵ در سال ۱۹۶۰، شروع به رشد و توسعه مواد برنامه درسی اقتصاد کرد. این مواد برنامه درسی برای پایه‌های چهارم و پنجم طراحی شده بود. به غیر از پروژه‌های این دو دانشگاه، برای مقاطع ابتدایی در آن زمان، مواد آموزشی بسیار کمی وجود داشت اما علاقه به تدریس اقتصاد در این سطح گسترش یافت و در دهه‌های بعد توجه بیشتری را نسبت به اهمیت و ضرورت آموزش اقتصاد در سطح ابتدایی به ارمغان آورد. نگاهی به تدریس اقتصاد در سطوح ابتدایی و متوسطه نیز با اجرای «قانون هیچ کودک‌کی نباید باز بماند (NCLB)»^۶ در ژانویه ۲۰۰۲ تشدید شد که هشت بار در این قانون به آموزش اقتصاد اشاره شده است (استابس^۷، ۲۰۰۷).

رویکرد متعارف در جوامع غربی در توجه به تربیت اقتصادی رویکرد سرمایه‌داری^۸

1. Henderson
2. Economic Education in the Schools
3. Senesh
4. curriculum materials
5. Elementary School Economics Project
6. No Child Left Behind Act
7. Staubs
8. capitalism

است. در این رویکرد بیشتر دستیابی به سود و منفعت مادی و دنیوی مورد توجه قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر تربیت اقتصادی تنها برای این منظور انجام می‌شود که دانش‌آموزان به‌عنوان شهروندان آینده، از لحاظ اقتصادی آگاه و باسواد باشند و بتوانند خود و جامعه خود را به سعادت و رفاه مادی و دنیوی برسانند. از دیدگاه رویکرد سرمایه‌داری، انسان اقتصادی «حداکثرکننده منفعت شخصی» تعریف می‌شود. نفع شخصی به سود مادی و این جهانی منحصر می‌گردد و پی‌جویی آن در کنار عقلانیت ابزاری، از ویژگی‌های مهم آن به شمار می‌رود. این تعریف و ویژگی‌ها، مبتنی بر مبانی جهان‌بینی غرب از جمله اصول دئیسم، ناتورالیسم، فردگرایی و فایده‌گرایی است. بر این اساس تربیت اقتصادی به آموزش دانش و مفاهیم اقتصادی به دانش‌آموزان اشاره دارد (واروم، فریرا و بریدا، ۲۰۱۳). تربیت اقتصادی موجب ایجاد و شکل‌گیری «دانش و مفاهیم اقتصادی»^۲ و نیز «سواد اقتصادی»^۳ جهت پاسخگویی و مواجهه با مسائل و مشکلات اقتصادی در زندگی روزمره دانش‌آموزان می‌گردد (آنتونی، اسمیت و میلر، ۲۰۱۴). از منظر کامینسکی^۵ تربیت اقتصادی را می‌توان تلاش‌های آموزشی به منظور آماده کردن فراگیران با میزانی از دانش، توانایی، مهارت، انگیزه و نگرش‌هایی دانست که آن‌ها را قادر می‌سازد در شرایط مختلف اقتصادی به زندگی سازنده خود ادامه دهند (به نقل از موسی‌زاده، عظیم‌زاده اردبیلی و صنعتی، ۱۳۹۴). با توجه به رویکرد حاکم بر تربیت اقتصادی در جوامع غربی، مؤلفه‌ها و مفاهیم اقتصادی مختلفی برای ارائه به دانش‌آموزان ارائه شده است. براساس اعلام شورای تربیت اقتصادی (۲۰۱۰) استاندارها و مؤلفه‌های تربیت اقتصادی عبارتند از: شیمیایی، تصمیم‌سازی، تخصیص، مشوق‌ها، تجارت، تخصص، بازار و قیمت‌ها، نقش قیمت‌ها، رقابت و ساختار بازار، پول و تورم، درآمد، کارآفرینی، رشد اقتصادی، نقش دولت و شکست بازار، شکست یا ناکامی دولت، نوسانات اقتصادی، بیکاری و تورم، سیاست مالی و پولی. بوشاتی^۶ (۲۰۱۰) مؤلفه‌های تربیت اقتصادی برای ارائه در برنامه

1. Varum, Ferreira, & Breda
2. economic knowledge, & concepts
3. economic literacy
4. Anthony, Smith, & Miller
5. Kaminski
6. Bushati

درسی را شامل کمیابی، تقاضا، عرضه، قیمت بازار، بهره‌وری، ساختار حقوقی کسب و کار، هزینه، توزیع، مشوق‌ها و مدیریت رفتار می‌داند. گریمز و میلیا^(۲۰۱۱) مفاهیم اقتصادی را بازار و قیمت‌ها، عرضه و تقاضا، رقابت و ساختار بازار، توزیع درآمد، نقش دولت، کمبود و انتخاب، هزینه‌های فرصت و مبادلات، بهره‌وری، سیستم‌های اقتصادی، ارز و پول، و وابستگی متقابل بیان می‌کنند. راجرز، هاوثورن و ویلر^(۲۰۰۷) نیز مفاهیم اقتصادی قابل آموزش به دانش‌آموزان دوره ابتدایی را شامل شیوه مبادله، شناخت منابع سرمایه، کارآفرینی، منابع انسانی، بازار، پول، منابع طبیعی، فرهنگ تولید و مصرف، پس‌انداز، کمیابی و نیازها می‌دانند.

اگرچه در جوامع غربی توجه به تربیت اقتصادی از سابقه نسبتاً زیادی برخوردار است، در جوامع توسعه نیافته و از جمله در جوامع اسلامی، توجه به تربیت اقتصادی به ویژه در سطوح پیش از دانشگاه بسیار ضعیف بوده است. در حالی که ریشه‌های توجه به فرهنگ و تربیت اقتصادی در تمدن اسلامی ایرانی و در میان علما و حکمای مسلمان را باید در جامعیت تعالیم دین مبین اسلام در توجه به همه ابعاد زندگی انسان مسلمان و وجود دستوراتی در همه زمینه‌ها در میان آموزه‌های این دین دانست. در کنار این تعالیم، آشنایی با میراث تمدن‌های ایرانی، یونانی و هندی، و استفاده از دستاوردهای این تمدن‌ها موجب خلق آثاری ارزشمند در حوزه‌های گوناگون فرهنگ از جمله فرهنگی خاص در زمینه تدبیر معیشت و اقتصاد شد (طغیانی و زاهدی وفا، ۱۳۹۱).

از دیدگاه مطهری^(۱۳۷۳) اسلام دو نوع پیوند با اقتصاد دارد: پیوند مستقیم از طریق یک سری مقررات اقتصادی درباره مالکیت، مبادلات، مالیات‌ها، ارث، مباحات و صدقات، وقف، مجازات‌های مالی یا مجازات‌ها در زمینه ثروت و پیوند غیرمستقیم از طریق اخلاق، مانند سفارش به امانت، عدالت، احسان و منع دزدی و خیانت و رشوه. برای پرداختن به تربیت اقتصادی لازم است با نگاه جزئی‌تری به این مباحث نگریده شده شود. تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام زیر مجموعه‌ای از تربیت اجتماعی می‌باشد و خصوصیت مهم اقتصاد اسلامی که آن را از دیگر نظام‌های اقتصادی متمایز می‌سازد، این است که اسلام اعتقادات، معنویت و اخلاق را در روابط اجتماعی و

1. Grimes, & Millea
2. Rodgers, Hawthorne, & Wheeler

اقتصادی دخالت داده و به اقتصاد به عنوان یک امر الهی و معنوی نگریسته است. در نظام تربیتی اسلام اقتصاد به عنوان ابزاری مهم در درون این نظام برای دستیابی به بهزیستی فردی و جمعی به جد مورد توجه قرار گرفته است. از دیدگاه اسلام آماده کردن افراد برای ایجاد نظام اقتصادی متوازن و مبتنی بر اصل عدالت اجتماعی از اهداف مهم تربیتی است (حیدری، ۱۳۸۰).

در آیات قرآن کریم و روایات مختلف بزرگان دین اسلام به شیوه‌های گوناگون به مباحث اقتصادی اشاره شده است. از جمله آیاتی در زمینه خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان، کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت، تلاش و کوشش، صرفه‌جویی و مصرف صحیح نعمت‌های خداوند، کسب روزی از راه‌های حلال و مشروع و... در ادامه به برخی از این آیات اشاره می‌شود. «وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبا لِيَرْبُوَ فِي اَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللّٰهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكٰوةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ» (روم، ۳۹). آنچه را به عنوان ربا می‌پردازید تا در اموال مردم فرونی یابد نزد خدا فرونی نخواهد یافت و آنچه را به عنوان زکات می‌پردازید و تنها رضای خدا را می‌طلبید کسانی که چنین می‌کنند دارای پاداش مضاعفند.

رسول خدا(ص) در آخرین خطبه خود فرمود: ای مردم! زکات اموال خود را بپردازید که هرکس زکات نپردازد، برای او نه نمازی است و نه حجتی و نه جهادی (مستدرک، ج ۱: ۵۰۷). «و مما رزقناهم ينفقون» (بقره، ۲). و از آنچه به ایشان روزی داده ایم انفاق می‌کنند «مَنْ ذَٰلِذِی يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفْهُ لَهُ اَضْعَافًا كَثِيرَةً» (بقره، ۲۴۵). کیست که خدا را وام (قرض الحسنه) دهد و خدا بر او به چندین برابر بیفزاید.

در حدیثی از پیامبر(ص) آمده است: اَلصَّدَقَةُ بِعَشْرَةٍ وَ الْقَرْضُ بِمِائِيَةِ عَشْرٍ وَ صَلَّةُ الْاِخْوَانِ بِعِشْرِيْنَ وَ صَلَّةُ الرَّحِمِ بِارْبَعَةٍ وَ عِشْرِيْنَ؛ صدقه دادن، ده حسنه، قرض دادن، هجده حسنه، رابطه با برادران [دینی]، بیست حسنه و صله رحم، بیست و چهار حسنه دارد (کافی (ط-الاسلامیه) ج ۴: ۱۰). «... وَ كُلُّوْا وَ اشْرَبُوْا وَ لَا تُسْرِفُوْا اِنَّهٗ لَا يَحِبُّ الْمُسْرِفِيْنَ» (اعراف، ۳۱)، بخورید و بیاشامید، ولی اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست نمی‌دارد. امام صادق(ع) فرمود: انسان مؤمن اسراف و زیاده روی نمی‌کند

بلکه میانه روی را پیشه خود می‌سازد. (مجموعه اخبار، الباب ۳۰، حدیث ۱).
 «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ
 عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (بقره، ۱۶۸)، ای مردم از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه را بخورید و
 از گامهای شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکار شماست. «وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا
 مَا سَعَىٰ وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ» (النجم، ۳۹ و ۴۰)، و نیست برای انسان مگر کوشش
 و تلاشی که انجام داده است و قطعاً ثمره کوشش و تلاش خود را خواهد دید.
 امام علی (ع): علیکم بالجدِّ والاجتهاد والتأهب والاستعداد (نهج البلاغه: خطبه ۱۳۰).
 بر شما باد به تلاش و سخت‌کوشی و مهیا شدن و آماده‌گشتن.

در سال‌های اخیر نظام آموزشی ایران با تدوین سندی تحت عنوان «سند تحول
 بنیادین آموزش و پرورش» تلاش نموده تا راهنمایی جهت گام برداشتن آگاهانه در
 راستای ترسیم چشم‌اندازی مطلوب و تحقق زیرساخت‌های تعالی همه‌جانبه کشور
 در عرصه‌های مختلف برای آینده‌کشور فراهم سازد، به طوری که تا سال ۱۴۰۴
 ترسیم‌گر ایرانی توسعه یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه
 باشد (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). در سند برنامه درسی ملی (۱۳۹۱)
 به عنوان یکی از زیر نظام‌های اصلی سند تحول بنیادین و به منزله نقشه جامع یادگیری
 که زمینه ایجاد تحول همه‌جانبه، گسترده و عمیق در مفاهیم و محتوای آموزشی را
 فراهم می‌آورد، به تربیت اقتصادی در قالب یکی از حوزه‌های تربیت و یادگیری تحت
 عنوان «حوزه تربیت و یادگیری کار و فن آوری»، توجه شده است. در سند تحول
 بنیادین از شش ساحت مقدس سخن به میان آمده است. یکی از این ساحت‌های
 مقدس که در پژوهش حاضر مورد توجه قرار گرفته است «تربیت اقتصادی» است.

برنامه‌های درسی در هر جامعه‌ای زمانی موفق و اثربخش خواهند بود که متناسب
 با فلسفه مسلط اجتماعی آن جامعه باشند. مبنای فلسفی نظام تعلیم و تربیت ایران،
 مبتنی بر آموزه‌ها و ارزش‌های دین مبین اسلام است (سند تحول بنیادین آموزش و
 پرورش، ۱۳۹۰). در این سند دانش‌آموز ابتدایی به عنوان فردی معرفی شده است که
 کار کردن را دوست دارد و به افرادی که کارهای مفید دارند احترام می‌گذارد؛ وسایل
 خود را تمیز و سالم نگه می‌دارد؛ تن‌پروری، بیکاری و راحت‌طلبی را از عوامل
 شکست فرد و جامعه می‌داند؛ در حفظ اموال عمومی به عنوان ثروت ملی می‌کوشد

و در استفاده از آن‌ها درست عمل می‌کند؛ مالکیت خود و دیگران را تمیز می‌دهد و به مالکیت دیگران احترام می‌گذارد؛ مشاغل و حرف موجود در محیط زندگی خود را می‌شناسد و به استفاده از تولیدات داخلی علاقه‌مند است.

محصول برنامه درسی کتاب‌های درسی است. از آنجا که نظام آموزش و پرورش در ایران متمرکز بوده و کتاب و معلم محورهای آموزش و یادگیری هستند و نیز با توجه به آن‌که در بسیاری از موارد کتاب درسی تنها وسیله آموزش است که در اختیار معلم قرار دارد، نقش کتاب به عنوان برنامه و تعیین کیفیت یادگیری بسیار مهم تلقی شده و جای تعمق و بررسی دارد. بازنگری، تجدید نظر و اصلاح برنامه و محتوای کتاب‌ها در زمینه‌های رشد برنامه‌ریزی و به تبع آن پیشرفت تحصیلی را فراهم می‌آورد (مختارنژادعربی به نقل از کریمی‌گرافی، هدف‌جو و صمدی، ۱۳۹۲).

در این پژوهش منظور از تربیت اقتصادی آموزش برخی از مفاهیم اقتصادی و رفتارهای اقتصادی است که کودکان در محیط خانه، مدرسه و جامعه می‌توانند آن‌ها را فرا گرفته و از خود بروز دهند. این مفاهیم شامل دانش، بینش و رفتار و توانش‌های اقتصادی براساس فلسفه مسلط اجتماعی و آموزه‌های بومی و فرهنگی جامعه است و شامل کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال، اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت، پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)، عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)، صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر، استفاده از تولیدات داخلی کشور، اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار و تعاون و همکاری است.

برخی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها در این زمینه عبارتند از: طهماسبی‌بلداجی و طهماسبی‌بلداجین (۱۳۹۲) مهم‌ترین مصادیق تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام را توسعه فرهنگ کار و کوشش، اهمیت تولید، انضباط اقتصادی، عدالت اقتصادی، نهی استفاده از کالاهای بیگانگان، برنامه‌ریزی اقتصادی، اخلاق اقتصادی، پرهیز از اسراف، قرض‌الحسنه، مدیریت متعادل مالی، پرهیز از کسب درآمد از راه‌های حرام، مبارزه با ربا، مبارزه با رشوه خواری، مبارزه با احتکار و مبارزه با مال‌اندوزی و تکاثر ذکر کرده‌اند. تاجیک (۱۳۸۶) مؤلفه‌های تربیت اقتصادی را شامل کار و نکوهش بیکاری،

زهد و زهدپیشگی، تعاون، پرهیز از ربا، پرهیز از احتکار، مذمت بخل، تشویق به انفاق، صدقه و ایثار، صرفه‌جویی در مصرف، پرهیز از طمع‌ورزی و اسراف و تبذیر می‌داند. وفائی، فضل‌اللهی قمشی و طالعی‌فرد (۱۳۹۶) نشان دادند که ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای با برخورداری از ۱۳ درصد محتوا، کمترین میزان توجه نسبت به سایر ساحت‌ها را به خود اختصاص داده است. یوسف‌زاده‌چوسری (۱۳۹۵) نشان داد که که پرهیز از لیبرالیسم اقتصادی، پرهیز از استثمار، اجتناب از انحصارگرایی، پرهیز از اسراف، تفکر حکومتی مطلوب، توجه به عمران و آبادانی، نظارت بر رفتار اقتصادی، مشارکت اقتصادی، حفظ کرامت انسانی و جهاد اقتصادی معرف رفتار اقتصادی مطلوب هستند. بصیرتی‌برزکی (۱۳۹۵) در مطالعه خود به این نتایج دست یافت که اهداف تربیتی اقتصادی - حرفه‌ای سند تحول بنیادین با مبانی نظری قوی تدوین شده است ولی در عملکرد اجرایی هنوز جای تدوین برنامه‌های عملی متناسب با ویژگی جسمی و روحی دانش‌آموز ابتدایی برای دستیابی به نتیجه مؤثر خالی است. علیزاده‌کنتلوثی (۱۳۹۲) نشان داد میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های سواد مالی و اقتصادی در محتوای کتاب‌های درسی متفاوت است و تأکید بیشتر بر این مؤلفه‌ها، بیش از پیش ضروری به نظر می‌رسد. نتایج پژوهش ممشلی (۱۳۹۲) بیانگر آن بود که با توجه به اطلاعات جمع‌آوری شده از نظر متخصصان، توجه جدی به آموزش سواد مالی در دوره ابتدایی لازم و ضروری می‌نماید. سیدی، درتاج و جلایی (۱۳۹۰) نشان دادند که ارائه مفاهیم بیشتر به صورت نظری بوده و نظم خاصی بر ارائه آن‌ها در کتاب‌های درسی وجود ندارد. فاتحی (۱۳۹۰) نشان داد که میزان توجه به مفاهیم شغلی در کتاب‌های ابتدایی دروس علوم تجربی و فارسی بنویسیم بیشتر از حد انتظار و در کتاب‌های علوم اجتماعی کمتر از حد انتظار بوده است و در دروس دوره راهنمایی کتاب حرفه و فن و علوم اجتماعی در حد انتظار و در سایر دروس کمتر از حد انتظار توجه شده است. پیغامی و تورانی (۱۳۹۰) دریافتند که برای تحقق اهداف مربوط به تعلیم و تربیت اقتصادی باید گام‌های ذیل طی شود: گام اول: بررسی و دستیابی به تجارب انباشته شده دنیا در زمینه تعلیم و تربیت و فرهنگ‌سازی اقتصادی به لحاظ برنامه‌های درسی و سیاست‌های مربوطه (اعم از منابع کتبی و الکترونیکی). گام دوم: تحلیل و بررسی برنامه‌ها و محتواها و روش‌های مورد استفاده در دنیا.

گام سوم: بررسی کارشناسانه مسائل، اهداف و محتوا و برنامه‌های به دست آمده به لحاظ سازگاری با بستر ارزشی، فرهنگی و اجتماعی کشور ما. گام چهارم: طراحی برنامه جامع تعلیم و تربیت اقتصادی برای مقاطع سنی مختلف، براساس مقتضیات بومی اقتصاد ایران و معارف و ارزش‌های اسلامی. سیدی (۱۳۸۶) در پژوهش خود دریافت که مفاهیم اقتصادی در ارتباط با توسعه اقتصادی، اقتصاد خرد، اقتصاد کار و اقتصاد کلان بیشترین میزان فراوانی را در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به خود اختصاص داده است. واروم و فریرا (۲۰۱۲) دریافتند که محتوای آموزشی در زمینه مفاهیم اقتصادی ضعیف است و کودکان از دانش اقتصادی اندکی برخوردار بودند. ایوکاویچ (۲۰۱۳) نشان داد که برخی از مفاهیم اقتصادی و ارزش‌های اجتماعی مانند کارآفرینی، نوآوری و ابتکار در برنامه درسی وجود نداشته و در کتاب‌های درسی کودکان به این مفاهیم پرداخته نشده است. راجرز، هاوورن و ویلر (۲۰۰۷) دریافتند که اغلب محتوای کتاب‌های دوره ابتدایی، بسیاری از مطالب و مفاهیم اقتصادی را به طور جذاب و واضح در بردارد و این مفاهیم با استانداردهای ملی مطابقت دارد. همچنین یافته‌های آن‌ها نشان داد که اندکی از این کتاب‌ها برخی از مفاهیم اقتصادی را شامل می‌شوند که با استانداردهای برنامه ملی همخوانی ندارد. براساس آنچه ذکر شد، پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این پرسش است که تا چه حد در کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) به تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام توجه و تأکید شده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر توصیفی از جمله تحلیل محتوای مقوله‌ای و پیمایشی انجام شده است. در بخش تحلیل محتوا دو گام اساسی طی شد. ابتدا براساس مبانی نظری و پژوهش‌های انجام شده مؤلفه‌های تربیت اقتصادی با استفاده از روش سندکاوی الگوها، رویکردها و دیدگاه‌های مختلف پیرامون تربیت اقتصادی از پایگاه‌ها و منابع اطلاعاتی گوناگون استخراج گردید. این مؤلفه‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. مضامین و مؤلفه‌های برنامه درسی اقتصادی

مضامین سازنده	مضامین پایه
کمیابی و انتخاب	کمبود منابع، کمبود آب، منابع تجدیدناپذیر، اتمام منابع نفت و گاز
تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی	تصمیم (میل) به مصرف، تولید، خرید، فروش، انجام کار، انتخاب از بین دو یا چند کالا، خدمت و شغل خاص
پول	واحد پول، پول رایج، پول ملی، ارز، اسکناس (پول کاغذی)، گرانی، ارزانی، خرید، فروش
عرضه و تقاضا	عرضه کالا، عرضه خدمات، عرضه محصولات، تمایل به عرضه، تقاضا برای کالا، تقاضا برای محصول، تمایل برای خرید محصول
سرمایه و سرمایه‌گذاری	سرمایه مادی، دارایی مالی، سرمایه انسانی، کالاهای سرمایه‌ای، سرمایه‌گذاری مالی
صرفه‌جویی	پرهیز از اسراف، اجتناب از مصارف نادرست، استفاده بهینه از منابع، درست مصرف کردن، حفظ منابع
پس‌انداز	پس‌انداز پول، مدیریت درآمد، مدیریت هزینه‌ها، چگونگی پس‌انداز
درآمد	درآمدزایی، حقوق، اشتغال، خرید و فروش
تولید	تولید کالا، تولیدکننده، ارائه خدمات، کشت محصولات، ساختن اشیاء، تولید انبوه، کارگاه‌های تولید
مصرف	تولید کالا، تولیدکننده، ارائه خدمات، کشت محصولات، ساختن اشیاء
بازار و قیمت	بازار محلی، مراکز خرید و فروش کالاها، بازار مصرف، بازار داخلی، معامله و مبادله کالاها، قیمت کالا، اشیاء قیمتی، قیمت مناسب، گران بودن، ارزان بودن، ارزش پولی
هزینه	هزینه تولید، هزینه آب، برق، گاز، تلفن، هزینه خدمات، هزینه تعمیر و نگهداری، هزینه حمل‌ونقل، هزینه زندگی، هزینه پوشاک، مسکن و خوراک
منابع طبیعی	آب، خاک، نفت، جنگل، گاز، هوا، گیاهان و درختان
منابع انسانی	افراد شاغل، نیروی کار، نیروی انسانی، کارمندان، کارگران، خدمتگزاران، انواع مشاغل
کارآفرینی و کارآفرین	اشتغال زایی، افراد کارآفرین، مهارت‌های کسب و کار، راه‌های کسب درآمد، خود اشتغالی، ایده‌پردازی اقتصادی، نوآوری اقتصادی
مبادله (معامله)	مبادله کالا به کالا، مبادله خدمات، معامله کالاها، خرید، فروش، داد و ستد

ادامه جدول ۱.

مضامین سازنده	مضامین پایه
کالا و خدمات	کالا، کالای مصرفی، کالای سرمایه‌ای، کالای وارداتی، کالای صادراتی، خدمات، خدمات، خدمت به دیگران (مردم)
توزیع	توزیع کالاها، انتقال محصول به بازار، حمل و نقل، رساندن کالا از تولیدکننده به مصرف‌کننده
سود و زیان	سود، نفع (اقتصادی)، بهره، بهره‌وری، ورشکستگی
بودجه	بودجه، برنامه‌ریزی مالی، جدول درآمد و هزینه‌ها، انواع بودجه
صنعت	کارخانه، صنایع دستی، کارگاه‌های صنعتی، صنایع مادر، نواحی صنعتی
تجارت	صادرات، واردات، تجارت داخلی، تجارت خارجی، داد و ستد، بازرگانی
اهمیت و ارزش کار کردن	شغل، حرفه، کسب و کار، اشتغال، درآمدزایی، معرفی کار و مشاغل، اهمیت کار، فایده کار، نتیجه کار، تشویق به کار، ایجاد انگیزه برای کار، آموزش کار یا شغل
توجه به همکاری	تشویق به فعالیت و کار گروهی (اقتصادی)، اهمیت همکاری، همکاری اقتصادی، همکاری‌های ملی، بین‌المللی، فن‌آورانه
اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار	تلاش اقتصادی، پشتکار داشتن در کار و فعالیت، اهمیت تلاش و پشتکار در کار
استفاده از تولیدات داخلی کشور	تولید ملی، مصرف محصولات داخلی (ایرانی)، تولید داخل کشور
کسب روزی از راه‌های درست و مشروع (حلال)	مال حلال، راه‌های صحیح کسب درآمد، رزق و روزی حلال، اهمیت روزی حلال
پرهیز از مفاسد اقتصادی	کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت
عدالت اقتصادی	خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان

به منظور تعیین اعتبار مؤلفه‌های ذکر شده برای برنامه درسی اقتصادی، این مؤلفه‌ها در اختیار ۹ نفر از متخصصان از حوزه برنامه درسی، حوزه اقتصاد، حوزه اقتصاد اسلامی قرار داده شد که دیدگاه آن در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. مؤلفه‌های برنامه درسی اقتصادی و میزان توافق متخصصان

وضعیت		میزان توافق	مؤلفه‌های برنامه درسی اقتصادی
عدم تأیید	تأیید		
	*	۰/۹۳	کمیابی و انتخاب
	*	۰/۸۶	تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی
	*	۰/۹۶	پول
	*	۰/۸۴	عرضه و تقاضا
*		۰/۶۱	سرمایه و سرمایه‌گذاری
	*	۰/۱۰۰	صرفه‌جویی
	*	۰/۱۰۰	پس‌انداز
	*	۰/۹۱	درآمد
	*	۰/۹۶	تولید
	*	۰/۹۸	مصرف
	*	۰/۹۱	بازار و قیمت
	*	۰/۸۹	هزینه
	*	۰/۹۷	منابع طبیعی
	*	۰/۸۲	منابع انسانی
	*	۰/۸۶	کارآفرینی و کارآفرین
	*	۰/۸۹	کار یا شغل
	*	۰/۸۴	مبادله (معامله)
	*	۰/۹۲	کالا و خدمات
*		۰/۶۳	توزیع
	*	۰/۸۴	سود و زیان
	*	۰/۸۳	بودجه
	*	۰/۸۵	صنعت
	*	۰/۸۹	تجارت
	*	۰/۹۳	اهمیت و ارزش کار کردن
	*	۰/۹۵	توجه به همکاری
	*	۰/۹۸	اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار
	*	۰/۸۸	استفاده از تولیدات داخلی کشور
	*	۰/۹۷	کسب روزی از راه‌های درست و مشروع (حلال)
	*	۰/۸۶	پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم فروشی، ربا، رشوه، دزدی و...)
	*	۰/۹۶	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه و...)

بر اساس نظر متخصصان همه مضامین سازنده به جز دو مضمون «سرمایه و سرمایه‌گذاری» و «توزیع»، مورد تأیید قرار گرفتند. بر اساس جدول لاوشی در تعیین روایی محتوایی برای ۹ نفر حداقل ۰/۷۸ نیاز است. شایان ذکر است که بر اساس جدول مذکور مؤلفه‌هایی که حداقل دارای ۷۸ درصد توافق بودند به عنوان مؤلفه‌های برنامه درسی انتخاب شدند.

لازم به ذکر است که بر اساس این مؤلفه‌ها فهرست و ارسای محتوای کتاب‌های درسی تهیه و محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی مورد تحلیل قرار گرفت.

ب. روش پیمایشی

جامعه پژوهش در بخش پیمایشی شامل تمامی معلمان دوره دوم ابتدایی با تعداد ۷۰۹ نفر است که در دو ناحیه شهر همدان (۳۸۹ نفر ناحیه ۱ و ۳۲۰ نفر در ناحیه ۲) در سال تحصیلی ۹۶-۹۷ مشغول به تدریس می‌باشند و بر اساس روش نمونه‌گیری طبقه‌ای و خوشه‌ای و جدول تعیین حجم نمونه کرجسی و مورگان، تعداد ۲۴۸ نفر از آن‌ها به عنوان نمونه انتخاب شدند.

پرسش‌نامه محقق ساخته مؤلفه‌های تربیت اقتصادی: این پرسش‌نامه بر اساس مؤلفه‌های تربیت اقتصادی جدول ۱ که مورد تأیید متخصصان قرار گرفته است ساخته شده است که مؤلفه‌های آن در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. ضرایب پایایی مؤلفه‌ها به تفکیک

ضریب پایایی	مؤلفه
۰/۸۵	کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال
۰/۷۷	اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت
۰/۸۳	پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)
۰/۷۴	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)
۰/۸۹	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر
۰/۸۵	استفاده از تولیدات داخلی کشور
۰/۷۷	اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار
۰/۸۱	تعاون و همکاری

یافته‌های پژوهش

در این بخش ابتدا یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کتاب‌ها به تفکیک هر سه پایه تحصیلی مورد بررسی، گزارش شده است.

جدول ۴. تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی

جمع کل	پایه						مصادیق	مؤلفه‌ها	
	ششم		پنجم		چهارم				
فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد			
۰/۶۹	۱	۲/۱۲	۱	۰	۰	۰	۰	امام جعفر صادق (ع) فرمودند: کشاورزی و درختکاری کنید؛ به خدا قسم هیچ کاری برای مردم، حلال تر و پاکیزه‌تر از آن نیست (پایه ششم، درس ۶، ص ۳۲)	کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال
۵۱/۳۸	۷۴	۵۴/۱۹	۲۵	۴۲/۴۲	۲۸	۶۷/۷۴	۲۱	تصویر صفحه ۲۵	اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)
۰/۶۹	۱	۲/۱۲	۱	۰	۰	۰	۰	دوستان... حاضرند به شما پول قرض بدهند (پایه ششم، کاربرگه شماره ۴)	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)
۱۷/۳۶	۲۵	۲۱/۲۸	۱۰	۱۹/۶۹	۱۳	۶/۴۵	۲	در مصرف آب و برق صرفه‌جویی کنیم (پایه چهارم، درس ۲۲، ص ۹۹)	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر

جدول ۴. (ادامه)

مؤلفه‌ها	مصادیق	پایه				جمع کل
		چهارم	پنجم	ششم	جمع کل	
		فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	
استفاده از تولیدات داخلی کشور	من ترجیح می‌دهم لباس‌های ایرانی بپوشم؛ یعنی پوشاکی که تولیدکنندگان کشور ما آن را تهیه کرده‌اند (پایه ششم، درس ۸، ص ۸۶)	۰	۰	۲	۴/۲۵	۱/۳۸
اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار	حتماً تاکنون به تنهایی یا با اعضای خانواده برای خرید میوه یا سبزیجات به بازار رفته‌اید. آیا می‌دانید چه کسانی برای تولید این محصولات کار و تلاش می‌کنند؟ (پایه ششم، فصل سوم، ص ۲۵)	۲	۲	۴	۸/۵۱	۵/۵۵
تعاون و همکاری	تصاویر صفحه ۳۳: همکاری نیروی انسانی در کارخانه تولید کفش (پایه پنجم، درس ۷)	۶	۲۳	۴	۸/۵۱	۲۲/۹۲
جمع	*	۳۱	۶۶	۴۷	۳۲/۶۴	۱۰۰

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در جدول ۴ نشان می‌دهد که به طور کلی در مجموع سه کتاب، تعداد ۱۴۴ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این تعداد ۳۱ مورد (۲۱/۵۳ درصد) به پایه چهارم، ۶۶ مورد (۴۵/۸۳ درصد) به پایه پنجم و ۴۷ مورد (۳۲/۶۴ درصد) به پایه ششم اختصاص دارد. در مجموع مؤلفه «اهمیت و ارزش کار و شغل» و «نکوهش بیکاری و بطالت» با ۷۴ مورد (۵۱/۳۸ درصد)، از بیشترین و مؤلفه‌های «کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال» و «عدالت اقتصادی»، به طور مساوی

هر کدام با ۱ مورد (۶۹٪ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به مؤلفه پرهیز از مفاسد اقتصادی نیز در هیچکدام از پایه‌ها به طور مستقیم اشاره‌ای صورت نگرفته است.

جدول ۵. تحلیل محتوای کتاب‌های ریاضی دوره دوم ابتدایی

مؤلفه‌ها	مصادیق	پایه						جمع کل	
		چهارم		پنجم		ششم			
		فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد		
کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال	-	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت	-	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)	-	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)	مریم ۶۰ درصد این پول را به یک مؤسسه خیریه بخشید (پایه پنجم، فصل سوم، ص ۶۲).	۰	۰	۱	۳۳/۳۴	۱	۲۲/۲۲	۲	
صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر	در مورد راه‌های جلوگیری از به هدر رفتن آب در کلاس گفت و گو کنید (پایه چهارم، فصل سوم، ص ۵۴).	۴	۱۰۰	۲	۶۶/۶۶	۱	۷۷/۷۸	۷	
استفاده از تولیدات داخلی کشور	-	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار	-	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
تعاون و همکاری	-	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
جمع	*	۱۰۰	۹	۲۲/۲۲	۲	۳۳/۳۳	۳	۴۴/۴۴	۴

تحلیل محتوای کتاب ریاضی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در جدول ۵ نشان می‌دهد که به طور کلی در مجموع سه کتاب، تعداد ۹ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این تعداد ۴ مورد (۴۴/۴۴ درصد) به پایه چهارم، ۳ مورد (۳۳/۳۳ درصد) به پایه پنجم و ۲ مورد (۲۲/۲۲ درصد) به پایه ششم اختصاص دارد. در مجموع مؤلفه «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر» با ۷ مورد (۷۷/۷۸ درصد)، از بیشترین و مؤلفه «عدالت اقتصادی»، با ۲ مورد (۲۲/۲۲ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به سایر مؤلفه‌ها نیز در هیچ‌کدام از پایه‌ها به طور مستقیم اشاره‌ای صورت نگرفته است.

جدول ۶. تحلیل محتوای کتاب‌های علوم دوره دوم ابتدایی

جمع کل	پایه				مصادیق	مؤلفه‌ها	
	ششم	پنجم	چهارم	جمع کل			
درصد فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی			
۰	۰	۰	۰	۰	-	کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال	
۰	۰	۰	۰	۰	-	اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت	
۳/۶۴	۲	۹/۰۹	۱	۹/۰۹	۱	۰	پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)
۰	۰	۰	۰	۰	زیرا در این صورت، آب زیادی به هدر می‌رود و «اسراف» می‌شود (پایه پنجم، درس ۳، ص ۱۸)	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)	

(ادامه جدول ۶)

جمع کل	پایه				مصادیق	مؤلفه‌ها			
	ششم	پنجم	چهارم	ششم					
فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد					
۶۹/۰۹	۳۸	۳۶/۳۶	۴	۵۴/۵۵	۶	۸۴/۸۵	۲۸	مقدار سوخت‌ها محدود است؛ یعنی، آن‌ها پس از مدتی مصرف کردن تمام می‌شوند. پس باید از مصرف بی‌رویه سوخت‌ها خودداری کنیم (پایه چهارم، درس ۴، ص ۳۱)	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	استفاده از تولیدات داخلی کشور
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار
۲۷/۲۷	۱۵	۵۴/۵۵	۶	۳۶/۳۶	۴	۱۵/۱۵	۵	تصویر صفحه ۵۹ (پایه پنجم، درس ۷)	تعاون و همکاری
۱۰۰	۵۵	۲۰	۱۱	۲۰	۱۱	۶۰	۳۳	*	جمع

تحلیل محتوای کتاب علوم دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در جدول ۶ نشان می‌دهد که به طور کلی در مجموع سه کتاب، تعداد ۵۵ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این تعداد ۳۳ مورد (۶۰ درصد) به پایه چهارم، ۱۱ مورد (۲۰ درصد) به پایه پنجم و ۲۰ مورد (۲۰ درصد) به پایه ششم اختصاص دارد. در مجموع مؤلفه‌ها، مؤلفه‌های «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر» با ۳۸ مورد (۶۹/۰۹ درصد) و «تعاون و همکاری» با ۱۵ مورد (۲۷/۲۷ درصد)، از بیشترین و مؤلفه «پرهیز از مفاسد اقتصادی»، با ۲ مورد (۳/۶۴ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به سایر مؤلفه‌ها نیز در هیچ‌کدام از پایه‌ها به طور مستقیم اشاره‌ای صورت نگرفته است.

تحلیل محتوای کتاب فارسی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در جدول ۷ نشان می‌دهد که به‌طور کلی در مجموع سه کتاب، تعداد ۴۴ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این تعداد ۲ مورد (۴/۵۵ درصد) به پایه چهارم، ۲۰ مورد (۴۵/۴۵ درصد) به پایه پنجم و ۲۲ مورد (۵۰ درصد) به پایه ششم اختصاص دارد. در مجموع مؤلفه‌ها، مؤلفه «اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار» با ۱۹ مورد (۴۳/۱۸ درصد)، از بیشترین و مؤلفه «تعاون و همکاری» با ۲ مورد (۴/۵۴ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به مؤلفه‌های «پرهیز از مفاسد اقتصادی»، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» و «تبذیر و استفاده از تولیدات داخلی کشور» نیز در هیچکدام از پایه‌ها به‌طور مستقیم اشاره‌ای صورت نگرفته است.

جدول ۸. تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره دوم ابتدایی

جمع کل	پایه				مصادیق	مؤلفه‌ها			
	ششم	پنجم	چهارم	جمع کل					
درصد	درصد	درصد	درصد	درصد	درصد	درصد			
۴/۵۴	۰	۰	۷/۱۴	۲	۸/۳۳	۱	استفاده از مال دیگران را بدون اجازه آن‌ها حرام میدانم (پایه پنجم، درس ۱۶، ص ۱۱۴)	کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال	
۱۲/۱۲	۸	۲۶/۹۲	۰	۰	۸/۳۳	۱	تصویر صفحه ۵۷ (پایه چهارم، درس ۱۰)	اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت	
۱۸/۱۸	۰	۰	۳۹/۲۸	۱۱	۸/۳۳	۱	«کم فروشی» به چه معناست؟ (پایه پنجم، درس ۶، صفحه ۴۳)	پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)	
۱۰/۶۰	۷	۱۱/۵۴	۳	۱۰/۷۱	۳	۸/۳۳	۱	مسلمانان در آن روز به عنوان زکات، پولی به نیازمندان می‌دهند (پایه ششم، درس ۱۳، ص ۷۶)	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)

۸. (ادامه) جدول ۸.

مؤلفه‌ها	مصادیق	پایه				جمع کل
		چهارم	پنجم	ششم	جمع کل	
		فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد	
صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر	از اسراف دوری و در استفاده از وسایلم صرفه‌جویی می‌کنم (پایه پنجم، درس ۱۶، ص ۱۱۴)	۱	۸/۳۳	۱۲	۴۲/۸۶	۱۳
استفاده از تولیدات داخلی کشور	-	۰	۰	۰	۰	۰
اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار	دوره جوانی زمان کار و تلاش جدی است و در آن به آینده بیشتر فکر می‌کنیم (پایه ششم، درس ۸)	۲	۱۶/۶۷	۰	۰	۱۵
تعاون و همکاری	تصویر صفحه ۵۵ (پایه چهارم، درس ۹)	۵	۴۱/۶۷	۰	۰	۸
جمع	*	۱۲	۱۸/۱۸	۲۸	۴۲/۴۲	۶۶
						۱۰۰

تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در جدول ۸ نشان می‌دهد که به طور کلی در مجموع سه کتاب، تعداد ۶۶ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این تعداد ۱۲ مورد (۱۸/۱۸ درصد) به پایه چهارم، ۲۸ مورد (۴۲/۴۲ درصد) به پایه پنجم و ۲۶ مورد (۳۹/۳۹ درصد) به پایه ششم اختصاص دارد. در مجموع مؤلفه «اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار» با ۱۵ مورد (۲۲/۷۳ درصد)، از بیشترین و مؤلفه «کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال» با ۳ مورد (۴/۵۴ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به مؤلفه «استفاده از تولیدات داخلی کشور» نیز در هیچ‌کدام از پایه‌ها به‌طور مستقیم اشاره‌ای صورت نگرفته است.

جدول ۹. تحلیل محتوای کتاب‌های قرآن دوره دوم ابتدایی

جمع کل	پایه				مصادیق	مؤلفه‌ها			
	ششم	پنجم	چهارم	ششم					
درصد فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی					
۶/۴۵	۲	۱۵/۳۸	۲	۰	۰	تصاویر صفحه ۸ (پایه ششم، درس ۱)	کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال		
۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت		
۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)		
۷۴/۱۹	۲۳	۶۱/۵۳	۸	۶۶/۶۷	۶	۱۰۰	۹	وَأَقِمْوَا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاقْرَأُوا اللَّهَ قَرَضًا حَسَنًا... و نماز را به پا دارید و زکات بپردازید و به خدا (یعنی: در راه خدا) قرض نیکو بدهید. (پایه چهارم، درس ۷، ص ۴۷)	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	-	استفاده از تولیدات داخلی کشور
۹/۶۷	۳	۱۵/۳۸	۲	۱۱/۱۱	۱	۰	۰	تصویر صفحه ۱۹ (پایه پنجم، درس ۳)	اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار
۹/۶۷	۳	۷/۶۹	۱	۲۲/۲۲	۲	۰	۰	و تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى... در نیکی کردن و کارهای خوب به یک دیگر کمک کنید. (پایه پنجم، درس ۶، ص ۴۸)	تعاون و همکاری
۱۰۰	۳۱	۴۱/۹۳	۱۳	۲۹/۰۳	۹	۲۹/۰۳	۹	*	جمع

تحلیل محتوای کتاب قرآن دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) در جدول ۹ نشان می‌دهد که به طور کلی در مجموع سه کتاب، تعداد ۳۱ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این

تعداد ۹ مورد (۲۹/۰۳ درصد) به پایه چهارم، ۹ مورد (۲۹/۰۳ درصد) به پایه پنجم و ۱۳ مورد (۴۱/۹۳ درصد) به پایه ششم اختصاص دارد. در مجموع مؤلفه «عدالت اقتصادی» با ۲۳ مورد (۷۴/۱۹ درصد)، از بیشترین و مؤلفه «کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال» با ۲ مورد (۶/۴۵ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به مؤلفه‌های «اهمیت و ارزش کار و شغل» و «نکوهش بیکاری و بطالت»، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر»، «پرهیز از مفاصد اقتصادی و استفاده از تولیدات داخلی» کشور نیز در هیچ‌کدام از پایه‌ها به‌طور مستقیم اشاره‌ای صورت نگرفته است.

با توجه به این‌که بر اساس تحلیل محتوای کتاب تفکر و پژوهش ششم ابتدایی مشخص شد که در محتوای این کتاب به هیچ‌کدام از مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره‌ای نشده است، در این بخش جدول مربوط به تحلیل آن ارائه نشده است.

جدول ۱۰. تحلیل محتوای کتاب کار و فناوری ششم ابتدایی

جمع		مصادیق	مؤلفه‌ها
درصد	فراوانی		
۰	۰	-	کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال
۳۲	۸	هنرهای خانگی از جمله کارهایی است که بسیار اشتغال‌آفرین است و می‌تواند به عنوان منبع درآمد، به اقتصاد خانواده‌ها کمک کند. (درس ۴، ص ۱۹).	اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوهش بیکاری و بطالت
۰	۰	-	پرهیز از مفاصد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)
۰	۰	-	عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان)
۴۰	۱۰	جدول صرفه‌جویی در مصرف آب (درس ۶، ص ۴۰)	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر
۰	۰	-	استفاده از تولیدات داخلی کشور
۲۸	۷	رمز موفقیت و رسیدن به اهداف، تلاش و پشتکار است. (درس ۶، ص ۴۱)	اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار
۰	۰	-	تعاون و همکاری
۱۰۰	۲۵	-	جمع

تحلیل محتوای کتاب کار و فناوری ششم ابتدایی در جدول ۱۰ نشان می‌دهد که به طور کلی در مجموع محتوای این کتاب، تعداد ۲۵ مورد (متن، تصاویر و مضمون) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی اشاره شده است. از این تعداد مؤلفه «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر» با ۱۰ مورد (۴۰ درصد)، از بیشترین و مؤلفه‌های «اهمیت و ارزش تلاش و پشتکار» با ۷ مورد (۲۸ درصد) و «اهمیت و ارزش کار و شغل و نكوهش بیکاری و بطالت» با ۸ مورد (۳۲ درصد) از کمترین مقدار فراوانی برخوردارند. به سایر مؤلفه‌ها نیز به طور مستقیم هیچ اشاره‌ای صورت نگرفته است.

جدول ۱۱. بررسی وضعیت موجود کتب درسی چهارم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی

از دیدگاه معلمان

پایه	دروس	میانگین مشاهده شده	انحراف معیار	مقدار آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
۴ م	مطالعات اجتماعی	۲/۸۹	۰/۷۲	۲/۴۰	۲۴۷	۰/۰۰۰
	ریاضی	۲/۸۰	۰/۸۳	۴/۶۷	۲۴۷	۰/۰۳۳
	علوم	۲/۶۱	۰/۴۱	۵/۸۹	۲۴۷	۰/۰۰۰
	فارسی	۲/۷۸	۱/۰۳	۴/۱۴	۲۴۷	۰/۰۰۰
	هدیه‌های آسمان	۲/۷۵	۰/۶۶	۵/۹۵	۲۴۷	۰/۰۰۸
	قرآن	۷۲/۲	۰/۹۳	۴/۷۳	۲۴۷	۰/۰۱۵
جمع	۲/۷۶	۰/۵۵	۶/۸۵	۲۴۷	۰/۰۱۴	

جدول ۱۱ وضعیت موجود کتب درسی چهارم ابتدایی را بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه معلمان نشان می‌دهد. اطلاعات مندرج در جدول نشان می‌دهد که میانگین مشاهده شده برای تمامی دروس کمتر از میانگین نظری جامعه (۳) است و از آنجا که سطح معناداری برای تمام آن‌ها کمتر از ۰/۰۵ است، با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان گفت که از دیدگاه معلمان تمامی دروس پایه چهارم ابتدایی کمتر از حد متوسط (ضعیف) به تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام توجه کرده‌اند. همچنین میانگین مشاهده شده برای مجموع دروس (۲/۷۶)،

کمتر از میانگین نظری جامعه (۳) است و از آن‌جا که t محاسبه شده یعنی $۲/۷۶$ با درجه آزادی ۲۴۷ در سطح $۰/۰۵$ معنادار است؛ لذا با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان گفت که بین میانگین‌های مورد مقایسه تفاوت وجود دارد و از دیدگاه معلمان وضعیت موجود تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام در پایه چهارم کمتر از حد متوسط است.

جدول ۱۲. بررسی وضعیت موجود کتب درسی پنجم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه معلمان

پایه	دروس	میانگین مشاهده شده	انحراف معیار	مقدار آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
چهارم	مطالعات اجتماعی	۲/۹۱	۰/۷۴	۱/۹۱	۲۴۷	۰/۰۰۸
	ریاضی	۲/۷۰	۰/۸۹	۵/۲۹	۲۴۷	۰/۰۰۰
	علوم	۲/۷۴	۰/۸۹	۴/۵۹	۲۴۷	۰/۰۰۱
	فارسی	۲/۶۲	۱/۰۷	۵/۵۸	۲۴۷	۰/۰۳۱
	هدیه‌های آسمان	۲/۸۹	۰/۷۲	۲/۴۰	۲۴۷	۰/۰۰۰
	قرآن	۲/۸۵	۱/۰۲	۲/۳۱	۲۴۷	۰/۰۰۷
	جمع	۲/۷۸	۰/۶۶	۵/۲۳	۲۴۷	۰/۰۱۲

جدول ۱۲ وضعیت موجود کتب درسی پنجم ابتدایی را بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه معلمان نشان می‌دهد. اطلاعات مندرج در جدول نشان می‌دهد که میانگین مشاهده شده برای تمامی دروس کمتر از میانگین نظری جامعه (۳) است و از آن‌جا که سطح معناداری برای تمام آن‌ها کمتر از $۰/۰۵$ است، با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان گفت که از دیدگاه معلمان تمامی دروس پایه پنجم ابتدایی کمتر از حد متوسط (ضعیف) به تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام توجه کرده‌اند. همچنین میانگین مشاهده شده برای مجموع دروس (۲/۷۸)، کمتر از میانگین نظری جامعه (۳) است و از آن‌جا که t محاسبه شده یعنی $۲/۷۸$ با درجه آزادی ۲۴۷ در سطح $۰/۰۵$ معنادار است؛ لذا با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان گفت که بین میانگین‌های مورد مقایسه تفاوت وجود دارد و از دیدگاه معلمان

وضعیت موجود تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام در پایه پنجم کمتر از حد متوسط است.

جدول ۱۳. بررسی وضعیت موجود کتب درسی ششم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه معلمان

پایه	دروس	میانگین مشاهده شده	انحراف معیار	مقدار آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
ششم	مطالعات اجتماعی	۲/۹۳	۰/۸۹	۱/۵۲	۲۴۷	۰/۰۹۱
	ریاضی	۲/۷۹	۱/۰۱	۴/۰۳	۲۴۷	۰/۰۰۰
	علوم	۲/۵۸	۰/۸۳	۹/۸۱	۲۴۷	۰/۰۰۰
	فارسی	۲/۷۶	۱/۰۳	۴/۵۱	۲۴۷	۰/۰۳۲
	هدیه‌های آسمان	۲/۸۸	۰/۸۸	۲/۶۴	۲۴۷	۰/۰۰۴
	قرآن	۲/۸۰	۰/۷۸	۴/۹۷	۲۴۷	۰/۰۱۹
	تفکر و پژوهش	۲/۷۵	۰/۶۶	۷/۳۴	۲۴۷	۰/۰۱۵
	کار و فناوری	۲/۷۸	۱/۰۳	۴/۱۴	۲۴۷	۰/۰۰۰
	جمع	۲/۷۸	۱/۰۰	۴/۴۵	۲۴۷	۰/۰۱۶

جدول ۱۳ وضعیت موجود کتب درسی ششم ابتدایی را بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه معلمان نشان می‌دهد. اطلاعات مندرج در جدول نشان می‌دهد که میانگین مشاهده شده برای تمامی دروس کمتر از میانگین نظری جامعه (۳) است و از آنجا که سطح معناداری برای تمام آن‌ها کمتر از ۰/۰۵ است، با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان گفت که از دیدگاه معلمان تمامی دروس پایه ششم ابتدایی کمتر از حد متوسط (ضعیف) به تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام توجه کرده‌اند. همچنین میانگین مشاهده شده برای مجموع دروس (۲/۷۸)، کمتر از میانگین نظری جامعه (۳) است و از آنجا که t محاسبه شده یعنی ۲/۷۸ با درجه آزادی ۲۴۷ در سطح ۰/۰۵ معنادار است؛ لذا با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان گفت که بین میانگین‌های مورد مقایسه تفاوت وجود دارد و از دیدگاه معلمان وضعیت موجود تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام در پایه ششم کمتر از حد متوسط است.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام انجام شد. نتایج بیانگر آن بود که بیشترین میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی مربوط به کتاب مطالعات اجتماعی با ۱۴۴ مورد و کمترین میزان آن مربوط به کتاب تفکر و پژوهش پایه ششم است که در آن هیچگونه توجهی به مؤلفه‌های مورد بررسی صورت نگرفته است. به طور کلی یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که در مجموع محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) توجه اندکی به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی صورت گرفته است. در این میان به برخی از مؤلفه‌ها مانند کسب روزی از راه‌های مشروع و حلال، پرهیز از مفاسد اقتصادی (کم‌فروشی، گران‌فروشی، احتکار، ربا، رشوه، دزدی، طمع، پول‌پرستی، حسادت)، عدالت اقتصادی (خمس، زکات، انفاق، قرض دادن، صدقه، کمک به نیازمندان) و استفاده از تولیدات داخلی کشور، توجه اندک و به برخی دیگر از آنها مانند اهمیت و ارزش کار و شغل و نکوشش بیکاری و بطالت، صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و تبذیر و تعاون و همکاری توجه بیشتری صورت گرفته است. در بخش پیمایشی نیز دیدگاه معلمان مؤید این استدلال بود و از دیدگاه آن‌ها در هر سه پایه به طور کلی در تمامی دروس کمتر از حد متوسط (ضعیف) به تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام توجه شده است. این یافته با نتایج پژوهش‌های وفائی، فضل‌اللهی قمشی و طالعی‌فرد (۱۳۹۶)؛ علیزاده کتلولئی (۱۳۹۲)؛ سیدی، درتاج و جلابی (۱۳۹۰)؛ کاچان (۲۰۱۵)؛ واروم و فریرا (۲۰۱۲) و ایوکاویچ (۲۰۱۳) به این دلیل که همانند نتایج پژوهش حاضر نشان دادند در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی توجه کمی به تربیت اقتصادی صورت گرفته است، همخوان است. این یافته با نتایج پژوهش راجرز، هاوورن و ویلر (۲۰۰۷) که نشان دادند اغلب محتوای کتاب‌های دوره ابتدایی، بسیاری از مطالب و مفاهیم اقتصادی را به طور جذاب و واضح در بر دارد، ناهمخوان است. در توجیه این یافته می‌توان به نوپا بودن برنامه درسی اقتصادی در دوره ابتدایی و کمبود پژوهش‌های علمی لازم و کافی در زمینه بررسی وضعیت موجود و مطلوب این برنامه درسی اشاره کرد. این امر سبب شده است که مفاهیم و مؤلفه‌ها به طور صحیح شناسایی نشوند؛ لذا تربیت اقتصادی منحصر به ارائه مطالب اندک در ارتباط با برخی از مفاهیم مانند کار یا شغل و صرفه‌جویی شده است و سایر مفاهیم مهم مورد غفلت قرار گرفته‌اند. نکته حائز اهمیت دیگر عدم توجه و بهره‌گیری از تجارب بین‌المللی مرتبط با آموزش و تربیت اقتصادی جهت ارائه و اجرای الگوهای مناسب و کارآمد برنامه درسی اقتصادی است. استفاده از تجارب سایر جوامع بدین معنا نیست که برنامه درسی در جامعه ایران نیز دقیقاً بر مبنای برنامه‌های درسی آن‌ها طراحی و تدوین شود، بلکه با نظر به اینکه در هر جامعه‌ای مبنای فلسفی و اجتماعی تعلیم و تربیت متفاوت از سایر جوامع است،

طراحی و تدوین برنامه درسی اقتصادی در ایران نیز با توجه به مبنای فلسفی و اجتماعی مسلط بر نظام تعلیم و تربیت کشور که رویکرد اسلامی است، نیاز به بومی‌سازی دارد.

نتایج به تفکیک پایه‌های تحصیلی نیز نشان داد که در پایه چهارم کتاب علوم با ۳۳ مورد تأکید، در پایه پنجم کتاب مطالعات اجتماعی با ۶۶ مورد تأکید و در پایه ششم نیز کتاب مطالعات اجتماعی با ۴۷ مورد تأکید بر مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی، از بیشترین فراوانی برخوردار بوده‌اند. ملاحظه اطلاعات ارائه شده در جداول بخش یافته‌ها، بیانگر آن است که نظم خاصی بر ارائه مفاهیم و مؤلفه‌های تربیت اقتصادی اسلامی در کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی وجود ندارد. این یافته با نتایج پژوهش سیدی، درتاج و جلالی (۱۳۹۰) که نشان دادند نظم مشخصی در ارائه و سازماندهی عمودی مفاهیم اقتصادی در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی وجود ندارد، همخوان است. این مسأله به طور مستقیم به سازمان برنامه درسی و شیوه سازماندهی مواد درسی و روش عرضه مطالب درسی مربوط است. سازمان برنامه درسی مجموعه‌ای از عناصر، اجزا و فعالیت‌های یاددهی - یادگیری است که با یکدیگر ارتباط مؤثر و متقابل دارند که این عناصر در نظام برنامه درسی توالی و استمرار یافته‌اند. استفاده از روش‌های جامع، یکپارچه و مؤثر در عناصر سازمانی برنامه درسی موجب کارایی محتوای برنامه درسی اجرا شده در نظام آموزشی می‌گردد و در نتیجه آن امکان تحقق هدف‌های برنامه درسی را تضمین می‌کند (شکاری و خدادادی، ۱۳۹۰).

بر اساس نتایج حاصل از پژوهش پیشنهاد می‌شود پژوهشگران حوزه تعلیم و تربیت و علاقمند به تربیت اقتصادی به بررسی و مطالعه تربیت اقتصادی در سایر دوره‌ها و مقاطع تحصیلی بپردازند. با توجه به نتایج پژوهش مبنی بر توجه اندک به مفاهیم و مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در تمامی دروس پیشنهاد می‌شود که مسئولین نظام آموزشی با به‌کارگیری رویکرد تلفیقی در محتوای کتاب‌های درسی توجه بیشتری به ارائه مؤلفه‌های یاد شده در محتوای کتاب‌های درسی ابتدایی نمایند. همچنین با توجه به عدم وجود نظم مشخص در سازماندهی محتوای کتب درسی از لحاظ توجه به تربیت اقتصادی پیشنهاد می‌شود در ارائه مفاهیم یاد شده در محتوای کتاب‌های درسی اصول سازماندهی افقی و عمودی را مورد استفاده قرار دهند به این شیوه که علاوه بر اینکه در محتوای کتب تمام دروس یک پایه مفاهیم و مؤلفه‌های اقتصادی ارائه شود (سازماندهی افقی) در پایه‌های مختلف نیز به ترتیب از پایه چهارم تا ششم محتوای مرتبط با تربیت اقتصادی از ساده به مشکل یا پیچیده (سازماندهی عمودی)، ارائه شود.

در پایان عدم تمایل برخی از متخصصان برای همکاری با محققان در ارائه اطلاعات، محدود بودن تعداد متخصصانی که از دانش تخصصی لازم در زمینه تربیت اقتصادی و برنامه درسی برخوردار باشند و فقدان پرسش‌نامه استاندارد سنجش تربیت اقتصادی را می‌توان از محدودیت‌های پژوهش برشمرد.

- بصیرتی‌برزکی، زهرا. (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی اهداف اقتصادی- حرفه‌ای سند تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت ایران و نظام آموزشی ژاپن (MEXT) در مقطع ابتدایی و راهکارهای اجرایی آن. پایان‌نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه الزهراء، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی.
- پیغامی، عادل و تورانی، حیدر. (۱۳۹۰). نقش برنامه درسی اقتصاد در برنامه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی دنیا، ارائه یک برنامه عمل برای یک برنامه درسی مغفول. فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، ۹(۳۷): ۵۲-۳۲.
- تاجیک، عاطفه. (۱۳۸۶). تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلام.
- حیدری، حسن. (۱۳۸۰). تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام. پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، دانشکده علوم اجتماعی و روان‌شناسی.
- سیدی، بتول. (۱۳۸۶). بررسی پیش‌نیازهای اقتصادی توسعه در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه علوم تربیتی.
- سیدی، بتول؛ درتاج، فریبرز و جلالی، عبدالمجید. (۱۳۹۰). بررسی پیام‌ها و مفاهیم اقتصادی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. فصل‌نامه پژوهش‌های اقتصادی ایران، ۱۶(۴۹): ۶۹-۳۵.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. (۱۳۹۰ و ۱۳۹۱). مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی
- شکاری، عباس و خدادادی، مهدی. (۱۳۹۰). کاربست اصول و معیارهای سازماندهی محتوای برنامه درسی تاریخ ایران و جهان در دوره متوسطه. پژوهش‌های برنامه درسی، ۲(۱)، ۸۰-۵۷.
- طغیانی، مهدی و زاهدی وفا، محمدهادی. (۱۳۹۱). امکان بهره‌گیری از آثار تمدن اسلامی در طراحی و تدوین الگوی اسلامی- ایرانی فرهنگ اقتصادی. معرفت اقتصادی، ۳(۲)، ۷۶-۵۵.
- طهماسبی‌بلداجی، اصغر و طهماسبی‌بلداجین، آذر. (۱۳۹۲). جهاد اقتصادی و اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن و اهل بیت(ع). فصل‌نامه قرآنی کوثر، ۴(۷)، ۱۵۸-۱۴۱.
- علیزاده کتلوثی، لیلیا. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ریاضی و تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های سواد مالی و اقتصادی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، دانشکده علوم انسانی.
- فاتحی، حسینیعلی. (۱۳۹۰). بررسی مفاهیم شغلی موجود در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی تحصیلی چاپ ۸۹ و مقایسه آن‌ها با مشاغل موجود در جامعه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- کرمی‌گزافی، علیرضا؛ هدفجو، لیلیا و صمدی، پروین. (۱۳۹۲). بررسی ارتباط عمودی کتب علوم تجربی چهارم، پنجم و ششم دوره ابتدایی و علوم تجربی دوم و سوم دوره راهنمایی بر اساس شاخص‌های توالی و تداوم. هشتمین سمینار آموزش شیمی ایران، ۶ و ۷ شهریورماه، دانشکده شیمی دانشگاه سمنان.
- ممشلی، محمد. (۱۳۹۲). درس سواد مالی در آموزش و پرورش دوره ابتدایی به قصد طراحی برنامه درسی از دیدگاه اساتید برنامه درسی و کارشناسان مالی. مجموعه مقالات همایش ملی تغییر در برنامه درسی، دانشگاه بیرجند.
- موسی‌زاده، زهرا؛ عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه و صنعتی، فاطمه. (۱۳۹۴). کاربست مؤلفه‌های حوزه توزیع تربیت اقتصادی در نظام آموزش و پرورش مبتنی بر آموزه‌های اسلامی. دوفصل‌نامه علمی ترویجی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۳(۵)، ۲۰-۵.
- وفائی، رضا؛ فضل‌اللهی قمشی، سیفاله و طالعی فرد، احمد. (۱۳۹۶). بررسی میزان توجه به ساحت‌های ششگانه تربیت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی. فصل‌نامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۲)، ۱۵۴-۱۳۱.
- یوسف‌زاده چوسری، محمدرضا. (۱۳۹۵). تبیین جایگاه و اصول رفتار اقتصادی مطلوب از دیدگاه امام علی(ع). فصل‌نامه پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه، ۴(۱۶)، ۱۳-۱.
- Anthony, K. V., Smith, R. C., & Miller, N. C. (2014). Preservice elementary teachers' economic literacy: Closing gates to full implementation of the social studies curriculum. *The Journal of Social Studies Research, 39*(1), 29-37.

- Bushati, D. (2010). Economics understanding of Albanian high school students: Factors related to achievement as measured by test scores on the test of economic literacy. Submitted to the Department of Curriculum and Teaching and the Faculty of the Graduate School of the University of Kansas in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy.
- Ferreira, A., & Varum, C. (2012). *Assessing Economic Knowledge in Elementary Grades. XXI Meeting of the Economics of Education Association*. ISAG – Instituto Superior de Administração e Gestão, Porto, Portugal.
- Grimes, P.W., & Millea, M.J. (2011). Economic education in Post-Soviet Russia: The effectiveness of the training of trainers program. *The Journal of Economic Education*, 42(2), 99-119.
- Ivković, Ž. (2013). Learning economics: Content analysis of textbooks for lower grades of elementary school. *Učenje za poduzetništvo*, 3(2), 202- 214.
- Grimes, P.W. (2012) *Economic education in American Elementary and Secondary Schools*. In: Hoyt, G.M., & McGoldrick, K.M. (Eds.) *International Handbook on Teaching and Learning Economics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp. 259–272.
- Rodgers, Y.V., Hawthorne, S., & Wheeler, R. (2007). *Teaching Economics Through Children's Literature in the Primary Grades*. Rutgers University Project on Economics and Children Working Paper Series.
- Staubs, M.O. (2007). *Economics Education: Attitudes and Practices of Elementary and Middle Grade Teacher Candidates*. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in the department of elementary education in the graduate school of the University of Alabama.
- Varum, C., Ferreira, A., & Breda, A. (2013). Economics education research: Theoretical foundations and empirical research, directions and trends in the past decades. *Journal of Social Science Education*, 12(2), pp. 79-86.
- Walstad, W.B., & Watts, M. (2015). Perspectives on economics in the school curriculum: Coursework, content, and research. *The Journal of Economic Education*, 46(3), 324-339.